

‘અભિજ્ઞાનશાકુંતલ’માં નારી અસ્મિતા

ડૉ. જય ઓઝા

મદદનીશ શિક્ષક, દિલ્હી પબ્લિક સ્કૂલ, ગાંધીનગર

કવિ કુલગુરુ કાલિદાસ રચિત ‘અભિજ્ઞાનશાકુંતલ’ એ શકુંતલા દ્વારા કરવામાં આવેલ અસ્મિતાના સંઘર્ષની શોર્યગાથ છે. આ શોર્યગાથા તેના જન્મથી જ જોડાયેલી છે. રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર અપ્સરા મેનકા દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી બાદમાં ત્યજાયેલી નવજાત બાળકીનું નામ ‘શકુંતલા’ જ તેના જીવનસંઘર્ષને પ્રગટ કરે છે. ઋષિ કણ્વ દ્વારા પાલિત કન્યા જેણે જીવનના પ્રતિક્ષણ પોતાની અસ્મિતા માટે સ્વયં સંઘર્ષ કરવો પડે છે. નાટકનું મૂળ મહાભારતના આદિપર્વમાં છે. જ્યાં દુષ્યંત લોકાપવાદથી બચવા શકુંતલાનો અસ્વીકાર કરે છે પણ આકાશવાણી થવાથી સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ કાલીદાસ દુર્વાસા શાપ, વીંટી પ્રસંગ જેવી મૌલિક કલ્પનાથી નાટકને ગ્રથિત કરી રાજને અપરાધિના રૂપમાં નહી, ધીરોદાત્ત નાટકના રૂપમાં પ્રસ્થાપિત કરે છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં પરસ્પર પ્રેમાસક્ત બંને પાત્રો હોય છે ત્યારે રાજ દ્વારા થયેલા અશિષ્ટ આચરણને શકુંતલા પૌરવ, રક્ષમવિનયમ્ મદન સંતસાપિ ન ખલ્વાત્મનઃ પ્રભવામિ । હે પૌરવ, વિનયનું રક્ષણ કરો. કામપિડીત હોવાં છતાં, હું સ્વતંત્ર નથી. આ રીતે રાજ સમક્ષ પોતાના સન્માનની રક્ષા કરે છે. રાજ ગાંધર્વ વિવાહ માટે આગ્રહ કરે છે પણ તે સખીઓ સાથે વિચાર વિમર્શ કરવા ઈચ્છે છે. પોતાની અસ્મિતા માટે સતત જાગૃત છે. ચતુર્થ અંકમાં ઋષિ કણ્વ સોમતીર્યથી પાછા ફરે છે. યજ્ઞશાળામાં પ્રવેશતાં જ ઇંદોમય વાણી દ્વારા શકુંતલા ગર્ભવતી હોવાની જાણ થાય છે. ઋષિ તરત જ પુત્રીને પતિગૃહે મોકલે છે.

પાંચમા અંકમાં ઋષિ કણ્વનો સંદેશ લઈને આશ્રમમાંથી બે શિષ્યો, ગૌતમી શકુંતલા સાથે દુષ્યંતની રાજધાની તરફ પ્રયાણ કરે છે પરંતુ કણ્વનો સંદેશ સાંભળીને દુષ્યંત શકુંતલાનો અસ્વીકાર કરે છે ત્યારે તેના શબ્દો શકુંતલાને અગ્નિ માફક દઝાડે છે. રાજ દ્વારા કહેવાયેલ આ વાક્યો તેની અસ્મિતાને હલબલાવી ઉઠે છે. ગૌતમી ઘુંઘટ ખોલવાનું કહે છે છતાં ન ઓળખી શકતો દુષ્યંત કહે છે તેના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થનાર સંતાન માઝુ ઔરસ નહિ પરંતુ ક્ષેત્રજ (પર-પુરુષ ઉત્પન્ન) હશે. આમ રાજ દ્વારા શકુંતલાની અસ્મિતાને ગ્રહણનું કલંક લગાડવામાં આવે છે.

શારદૂવત શકુંતલાને કહે છે અમારે જે કહેવાનું હતું તે કહી દીધું હવે તું જ કોઈ વિશ્વસ્ત વચન કરે. શકુંતલા મનોમન વિચારે છે કે જે પરમ અનુરાગ આ દયાજનક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયો પણ જે વ્યક્તિને તેનું સ્મરણ જ નથી તો હવે કહેવું જ નિરર્થક છે. રાજને જ્યારે વિવાહમાં જ સંદેહ છે તો તે પછી આર્યપુત્ર તરીકે સંબોધન યોગ્ય નથી. આથી પોતાના વંશની યાદ અપાવતી હોય તેમ પૌરવ ન યુક્ત નામ તે તથા પુરાશ્રમપદે સ્વભાવોત્તાન હૃદયમિમં જનં સમયપૂર્વ પ્રતાર્ય સાંપ્રતમીધ્શૈરક્ષરૈઃ પ્રત્યારત્યાતુમ્ । હૈ પૌરવ, તમારા જેવા રાજ માટે આ પ્રકારનો પરમ અનુરાગ દર્શાવીને અત્યારે મિથ્યાવચન બોલવા એ સહેજ પણ ઉચિત નથી. આ કથન શકુંતલાની સ્વતઃ અસ્મિતાની સશક્તતાનું ઘોતક છે.

માતા ગૌતમી શકુંતલાને મુદ્રિકા દર્શન કરાવવાનું કહે છે પણ ત્યારે રાજ કહે છે કે માનવેતર સ્ત્રીઓને પણ શિક્ષણ વગર પટુતા પ્રાપ્ત હોય છે તો તમારી જેવી બુદ્ધિમતી માનવીય સ્ત્રીઓની શી વાત ? આ સાંભળતાં શકુંતલાનો ક્રોધ ભભુકી ઉઠે છે. ‘હે અનાર્ય ! તમારા કપટી હૃદય અનુસાર વ્યર્થ બોલે જાવ છો તમારા માપ મુજબ મને માપો છો. ધર્મનો

આંચળો ધારણ કરનાર પણ ખરેખર ઘાસથી ઢાંકેલા કૂવાની સમાન ચરિત્રવાળા એટલે કે બીજાને ધકેલવાવાળા તમારા સિવાય બીજા કોણ ધોખાબાજ હોય ?

સુષ્ટુ, તાવડત્ર સ્વચ્છન્દચારિણી કુતાસ્મિ ચાહમસ્ય પુરુવંશ પ્રત્યયેન મુખમધોહૃદયવિષસ્ય હસ્તાભ્યાશમુપગતાં । અર્થાત, હવે હું સ્વચ્છન્દચારિણી બની ગઈ. પુરુવંશ પરના વિશ્વાસને કારણે હું મુખે મધુ જેવા અને હૃદયમાં વિષ રાખવાવાળા તમારા હાથમાં આવી પડી. અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે શકુંતલા પોતાની અસ્મિતા માટેનો સંઘર્ષ કરે છે.

અંતે શારદ્વત કહે છે કે હવે આગળ બોલવાથી શું ? અમે ગુરૂ સંદેશ આપને આપી દીધો હવે અમારે પાછું ફરવું જોઈએ. રાજા આ તમારી ગાંધર્વ વિવાહથી પરિણીત પત્ની છે. તમે એને પાસે રાખો અથવા પરિત્યાગ કરો કારણ કે પરિણીત સ્ત્રીઓ પર પતિનું સ્વામિત્વ હોય છે. ઉપપન્ના હિ દારેષુ પ્રભુતા સર્વતોમુખી । શારદ્વત દ્વારા કહેવાયેલી આ ઉક્તિ માત્ર શકુંતલા માટે જ નહિ સમગ્ર નારી જાતિની અસ્મિતા પર પ્રશ્નચિન્હ લગાવે છે. શકુંતલા માટે આ ઉક્તિ તેના ભવિષ્યની અનિશ્ચિતતા તરફ દોરી જાય છે આ અનિશ્ચિતતા માટે તેનો પતિ જ નહિ કન્યાપક્ષના સ્વજનો પણ જવાબદાર છે. ભારતીય સમાજમાં લગ્ન બાદ પિતૃપક્ષ પુત્રીના ઉત્તરદાયિત્વ માટે ઈતિશ્રી માન છે. સ્ત્રીનું ભવિષ્ય સંપૂર્ણતયા પતિની ઈચ્છા પર આશ્રિત હોય છે. ચાહે તે ગાંધર્વ વિવાહથી પરિણીત ગર્ભવતી શકુંતલા હોય તે ઉત્તરરામચરિતની પૂર્ણ કઠોરગર્ભા સીતા હોય. આ બંનેની પરિસ્થિતિના કેન્દ્રમાં એક ન્યાયપ્રિય પ્રજાપાલક છે જેણે લોકાપવાદના ભયથી નારી અસમિતા સાથે અન્યાય કર્યો છે. તો સામા પક્ષે અન્યાય ભાજન બનેલી સ્ત્રીઓએ લવ-કુશ, ભરત જેવા સશક્ત પુત્રો વિશ્વને ભેટ આપીને પોતાની અસ્મિતાનું જીવંત દૃષ્ટાંત પુરૂ પાડ્યું છે.

પતિ દ્વારા તેમજ પોતાના સગાં દ્વારા તરછાયાયેલી શકુંતલા કહે છે કે, ‘આ કપટી દ્વારા તો હું છેતરાયી છું તમે પણ મારો ત્યાગ કરો છો ? ત્યારે ગૌતમી કઙ્ણતા પૂર્વક કહે છે કે કિં વા મે પુત્રિકા કરોતુ ? આ રૂદન કરતી શકુંતલા આપણું અનુસરણ કરે છે. નિશ્ચર પતિના પરીત્યાગ પછી હવે મારી દીકરી શું કરશે ? ગૌતમીનો પ્રશ્ન આજે પણ એટલો જ પ્રસ્તુત છે. પતિના દુર્વ્યવહાર સામે અસ્મિતા માટે અવાજ ઉઠાવવાવાળી નારીનું ભવિષ્ય આજે પણ અનિશ્ચિત છે. વિવાહ બાદ પત્ની પર પતિનું પૂર્ણ સ્વામિત્વ સોંપવાવાળા પિતૃપક્ષીય લોકો વિષમ સ્થિતિમાં પોતાની ફરજમાંથી મુક્ત બનીને પતિકુલે તવ દાસ્યમપિ ક્ષમમ્ । પતિકુળમાં તુ દાસી બની રહે તે પણ યોગ્ય છે. એમ કહીને સ્ત્રીની અસ્મિતા પર ભયંકર પ્રહાર કરે છે.

પિતૃપક્ષ શકુંતલા ને દુષ્યંતની ઈચ્છા પર છોડીને ચાલ્યો જાય છે ત્યારે રાજા રાજપુરોહિતની સલાહ લે છે. પુરોહિત કહે છે કે, જો ચક્રવર્તીલક્ષણ યુક્ત પુત્રને જન્મ આપે તો તેનો સન્કાર કરી મહેલમાં પ્રવેશ કરાવો અન્યથા પિતાના ઘરે પાછી મોકલવી. રાજપુરોહિતની આ સલાહ સ્વર્થપૂર્ણ તેમજ ભાવિપુત્ર પર શકુંતલાની અસ્મિતાનો નિર્ણય મુકી દે છે. શું આ સ્ત્રીજાતિની વિડંબના નથી ? બંને પક્ષના તરફથી પોતાના અસ્તિત્વ પર જ્યારે પ્રશ્નાર્થ મુકાય છે ત્યારે શકુંતલાની ધૈર્યની સીમા ટૂટી જાય છે. ભગવતિ વસુધે, દેહિ મે વિવરણ્ । પૃથ્વીમાતા મને જળ્યા આપ. સ્વાભિમાની સીતા પણ રામને લવ-કુશ સોંપીને વસુંધરાની ગોદમાં સમાય પોતાની અસ્મિતાને અકબંધ રાખે છે તેમ શકુંતલા આઘાતથી કઙ્ણવિલાપ કરતી પોતાનું અસ્તિત્વ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ ત્યાં જ જ્યોતિસ્વરૂપ મેનકા તેને ઉઠાવી લે છે આમ માતૃ-સ્વરૂપા શક્તિ એક નિઃસહાય સ્ત્રીની અસ્મિતાને બરકરાર રાખવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયાસ કરે છે.

લાંબા સમય બાદ ઋષિ કથ્યપના આશ્રમમાં દુષ્યંત – સર્વદમનનું મિલન થાય છે. તાપસીઓ દ્વારા પિતા-પુત્ર મિલનની જાણ શકુંતલાને કરવાં આવે છે ત્યારે ન ચલુ, આર્યપુત્ર ઇવ કહેતી શકુંતલા આ આર્યપુત્ર નથી તો કોણ છે કે જે મારા પુત્રોના અંગોને સ્પર્શથી દૂષિત કરે છે આમ કહી દુષ્યંતની અસ્મિતા પર વ્યંગ કરે છે. ક્યા અધિકારથી બાળકના પિતા હોવાનું પ્રદર્શન કરો છે ? દુષ્યંતને ઓળખવાનો ઈન્કાર કરે છે. પુત્ર સર્વદમન જ્યારે પૂછ કે માતા આ કોણ છે ? ત્યારે

દુષ્યંતના પિતાના રૂપમાં પરિચય ન દેતા કહે છે કે વત્સ, તે માગધેયાનિ પૃચ્છ । બેટા, તારા નસીબને જ પૂછ, આમ કહી દુષ્યંતની વિશ્વસનીયતા પર વ્યંગ કરે છે. ભૂતકાળમાં આમણે (દુષ્યંતે) જ પોતાના પુત્રનો પણ સ્વીકાર નથી કર્યો., હવે તેને ઔરસ પુત્ર માનશે કે ક્ષેત્રજ એ પોતે જ જાણે. શકુંતલાનું આ વિધાન તેના અસ્મિતાના સ્વાભિમાનને સૂચિત કરે છે. ત્યારબાદ રાજા શકુંતલા સમક્ષ નતમસ્તક બની પ્રણિપાત કરે છે.

રાજા શકુંતલા સમક્ષ પ્રણિપાત કરી સર્વસ્વ સમર્પણ કરે છે પણ શકુંતલા પોતાની અસ્મિતાનું સમર્પણ નથી કરતી પણ પૂછે છે કે તમારા પ્રણિપાતનું પ્રયોજન શું છે ? રાજાને કહે છે પ્રાયશ્ચિત કરવા માંગુ છું. પુનઃસમગમના ક્ષણસ્વરૂપે અંગૂઠી ધારણ કર. શકુંતલા વ્યગ્ય કરે છ હવે આના વિશ્વાસ નથી જ્યારે ચેતન પ્રાણી (તમારા) દ્વારા મારી અવલેહના થાય તો પછી આ જડ વસ્તુ શું મારી અસ્મિતાની ઓળખ બની ? ભગવાન મારીચના દર્શન કરવાના સમયે રાજા શકુંતલાને આગળ કરીને દુષ્યંત દર્શન કરવા ઈચ્છે છે ત્યારે શકુંતલાનું વાક્ય વ્યંગ્યપૂર્ણ છે. જિહમે આર્યપુત્રેણ સહ ગુરુસમીપં ગન્તુમ । આર્યપુત્રની સાથે ગુરુ સમક્ષ જવામાં સંકોચ અનુભવું છું. અહીં દુષ્યંતને શકુંતલા અહેસાસ કરાવવા માંગે છે કે અત્યાર સુધી હું એકલી જ મારી અસ્મિતાને આલોકીત કરતી હતી હવે તમારા યોગાદાનની આવશ્યકતા નથી. ભગવાન મારીચ – દેવી અદિતિના દર્શન સમયે શકુંતલા કહે છે કે દારકસહિતા વા પાદવન્દનં કરોમિ । બાળકની સાથે આપ બંનેનું અભિવાદન કરું છું. અહીં દુષ્યંતનો પતિરૂપમાં ઉલ્લેખ જ કરતી નથી એ જ દર્શાવે છે કે દુષ્યંતના સમર્પણ ઉપરાંત હવે ભવિષ્યમાં તે પોતાની અસ્મિતાને સ્વાભિમાનથી પ્રકાશિત કરવા ઈચ્છે છે, દુષ્યંતના નામથી નહિ. ત્યારબાદ ભગવાન મારીચ દુષ્યંતને પૂછે છે કે શું તે શકુંતલા-પુત્રને અપનાવ્યો ? અહીં ભગવાન મારીચ સર્વદમન ન કહેતા શાકુન્તલેય કહીને શકુંતલાની અસ્મિતામાં શ્રી વૃદ્ધિ કરે છે. જેના ઉત્તરમાં દુષ્યંત કહે છે કે ભગવન, અત્ર ખલુ, મે વંશ પ્રતિષ્ઠા અર્થાત શાકુંતલે મારી વંશ પ્રતિષ્ઠા છે. આમ પુત્રને વંશ અને શકુંતલાને પ્રતિષ્ઠા રૂપમાં સ્વીકાર કરી રાજા સ્વતઃ અસ્મિતાને પ્રતિષ્ઠિત કરે છે.

આ રીતે “અભિજ્ઞાનશાકુંતલ”ને “અસ્મિતાશાકુંતલ” કહેવાય તો પણ અતિશયોકિત નથી. જીવનભર સ્વગૌરવની પ્રતિષ્ઠામાં સંઘર્ષરત શકુંતલા વિશ્વને ‘ભરત’ના રૂપમાં પોતાનું સર્વસ્વ પ્રદાન કરીને ભારતીયોને ઉન્નતમસ્તક બનાવ્યા છે. કાલિદાસ સ્વયં કહે છે કિમિવ હિ મધુરાણામ મણ્ડનં આકૃતીનામ । જે સ્વયં મધુર છે તેના માટે કઈ વસ્તુ અલંકાર નથી બનતી. વિધાતાએ નારીને સૃષ્ટિ રચનાનો અધિકાર આપીને સૌથી મોટું અલંકાર પ્રદાન કર્યું છે. વિશ્વને અસ્મિતા પ્રદાન કરનારી નારીને બાહ્ય-અસ્મિતાની આવશ્યકતા ક્યાંથી હોય ? તે તો સ્વયં સિદ્ધા છે.

સંદર્ભસૂચી

૧. ચતુર્વેદી, સીતારામ. કાલિદાસ ગ્રન્થાવલી પ્રથમ સંસ્કરણ, કાશી – અખિલ ભારતીય વિક્રમ પરિષદ, વિ. સં. ૨૦૦૭
૨. શુક્લ, યશવંત, મહાકવિ કાલિદાસ, પ્રથમ આવૃત્તિ, અમદાવાદ, ગુજરાત વિદ્યાસભા, ૧૯૬૩.
૩. પંડ્યા, શાંતિકુમાર અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ, ચોથી આવૃત્તિ, અમદાવાદ, પાર્શ્વ પ્રકાશન, ૨૦૦૪.
૪. ઇન્દ્રપાલસિંહ, સંસ્કૃત નાટક-સમીક્ષા, પ્રથમ આવૃત્તિ, કાનપુર, સાહિત્ય નિકેતન, ૧૯૬૦.
૫. Datt, Roby, Sakuntala and her keepsake. first ed, Calucutta : Das Gupta, co, 1915.